

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(66): 233 -236

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

प्रवेशकुमारःशोधच्छात्रः, संस्कृतविभागः,
मोनाडविश्वविद्यालयः**डा. विनिताशर्मा**सहायकाचार्या, संस्कृतविभागः,
मोनाडविश्वविद्यालयः

व्याकरणे कालस्य अवधारणा

प्रवेशकुमारः, डा. विनिताशर्मा

प्रस्तावना

‘काल’ इति शब्दः ‘कल्’ धातोः घञ्-प्रत्ययेन निष्पद्यते। पाणिनीयधातुपाठे ‘कल्’ धातुः “कल शब्दसंख्यानयोः”, “कल क्षेपे”, “कल गतौ संख्याने च” इति त्रिवारं पठितः अस्ति। निरुक्ते गत्यर्थकः “कालयति” इति पाठः अस्ति, यस्य अर्थः गतिं करोति इति।¹ गत्यर्थकात् ‘काल्य’ धातोः अपि ‘काल’ शब्दस्य निष्पत्तिः भवति। दुर्गाचार्येण उक्तं यत् कालः सर्वाणि प्राणिनः गतिं ददाति अथवा क्षयदिशं नयति।¹ “काल्यते सः कालः” इति ण्यन्तात् पचाद्यच्-रूपेण, तथा “कालयति सर्वं यः सः कालः” इति अपि कालशब्दस्य निर्वचनम् अस्ति। यत् तत्त्वं सर्वेषां भौतिकपदार्थानां “अयं घटः”, “अयं पटः” इत्यादिरूपेण संख्यात्मकतया शब्दात्मकतया (नामरूपेण) च परिच्छेदं करोति, तथा तेन परिच्छेदेन सर्वान् पदार्थान् पार्थक्याय प्रेरयति, तत् एव तत्त्वविशेषः ‘कालः’ इति मन्यते। यास्केन वाष्प्यायणिमतेन निर्दिष्टाः जन्मादयः षट् भावविकाराः² प्रत्येकस्य वस्तुनः मनुष्यस्य च जीवने दृश्यन्ते, तेषां सर्वेषां कारणं कालः एव अस्ति। कश्चन भावः उत्पत्तेः आरभ्य समाप्तिपर्यन्तं विविधासु अवस्थासु तिष्ठति। उदाहरणार्थं तस्मिन् परिवर्तनं भवति, वृद्धिः भवति, अनन्तरं सः क्षीयते अन्ते नश्यति च। नाशानन्तरं सः पुनः स्वपूर्वावस्थां प्राप्नोति। यावत्कालं सः दृश्यते, याभिः च अवस्थाभिः प्रभावितः भवति, ताः अवस्थाः कालद्वारा एव ज्ञायन्ते। व्याकरणशास्त्रपरम्परायां काले विस्तृतः विचारः कृतः अस्ति। अत्र तत् प्रस्तुत्यते।

विषयोपस्थापनम्

अष्टाध्याय्याम् “कालाः परिमाणिना”³ इति सूत्रस्य अनुसारं परिमाणवाचिना सुबन्तेन सह परिमाणवाचिनः कालशब्दस्य समासः विकल्पेन भवति। अस्मात् सूत्रात् स्पष्टः संकेतः लभ्यते यत् कालः अपरिमाणयुक्तः अपि भवति। हरदत्तेन उक्तं यत् यद्यपि कालः अविभक्तः अस्ति, तथापि लोके विभागस्य हेतोः क्रियादिभिः सह संयोगेन सः विभक्तरूपेण प्रतीयते।⁴ अनेन स्पष्टं यत् पाणिनिना कालः स्वमूलस्वरूपे अपरिच्छेद्यः इति स्वीकृतः। किन्तु परिच्छेदवाचिषु प्रयोगेषु सः परिमाणरूपेण विभज्यते। कालस्य परिमाणनिर्णये आदित्यस्य गतिः महत्त्वपूर्णं कारणम् अस्ति, यतः आदित्यगत्या कालः परिमाणयुक्तः भवति। महाभाष्यकारः पतञ्जलिः अपि परिमाणवाचिनः कालस्य व्याख्याने पाणिनेः मतम् एव अनुगच्छति। अष्टाध्याय्याम् “कालाः”⁵ इति अन्यत् सूत्रम् अस्ति, यस्य अर्थः परवर्तिना “अत्यन्तसंयोगे च”⁶ इति सूत्रेण सह मिलित्वा एवं ज्ञायते कालवाचिनां शब्दानां अत्यन्तसामीप्ये सति सुबन्तपदैः सह समासः भवति। अत्र पाणिनिना असमीप्ये समासस्य निषेधः कृतः। काशिकाकारेण एतत् अधिकं स्पष्टं कृतम् — “षण्मुहूर्ताः चराचराः। ते क्वचित् अहः गच्छन्ति, कदाचित् रात्रिम्”⁷ अत्र षड्मुहूर्तेषु अत्यन्तसंयोगः अस्ति, अतः समासः कृतः। पाणिनिना “कालविभागे चानहोरात्राणाम्”⁸ इति सूत्रेण दिवसस्य रात्रेश्च विभागस्य निषेधः कृतः। अनेन दिवस-रात्रयोः विभागस्य स्वयमेव संकेतः लभ्यते। संस्कृते क्रियायाः विविधाः रूपाणि भवन्ति, ये विभिन्नकालबिन्दून् तथा क्रियाभावान् प्रकाशयन्ति।

Correspondence:**प्रवेशकुमारः**शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागः,
मोनाडविश्वविद्यालयः

पाणिनिना क्रियायाः एतेषां विभिन्नस्वरूपाणां आधारेण लडादिदश लकाराः स्वीकृताः। एतेषां 'लकार' इति नामकरणस्य कारणम् एतदेव यत् सर्वेषु 'ल' वर्णः विद्यते, तथा पाणिनिः संक्षेपप्रयासे सर्वत्र सम्पूर्णशब्दस्य व्यवहारं न कृत्वा केवलं 'ल' इति वर्णस्य प्रयोगं करोति। यथा — "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः⁹ अस्मिन् सूत्रे तथा अन्येषु अपि यत्र 'लः' इति प्रयुज्यते, तत्र पाणिनेः तात्पर्यं दशसु लकारेषु भवति। ते दश लकाराः एते — लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्। लकारस्य आदेशः 'तिङ्'¹⁰ इति पाणिनिः मन्यते। एतेषु दशसु लकारेषु षट्— लट्, लुङ्, लङ्, लिट्, लृट्, लुट्— एतेषां द्वारा कालस्य अभिव्यक्तिः भवति। तत्र लट् वर्तमानकालस्य,¹¹ लुङ् सामान्यभूतस्य, लङ् अनद्यतनभूतस्य, लिट् परोक्षभूतस्य, लृट् सामान्यभविष्यतः, लुट् अनद्यतनभविष्यतः च द्योतकाः भवन्ति। लृङ् यावत् भूतभविष्यतयोः उभयोः अपि द्योतनं करोति, तावत् तं कालद्योतकं मन्यते; किन्तु यत्र सः क्रियायाः असमाप्तिं सूचयति, तत्र तं क्रियाभावसम्बद्धं मन्यते। एवं लृङ् उभयपक्षीयाभिव्यञ्जनाशक्तियुक्तः अस्ति। शेषाः लकाराः — लेट्, लोट्, लिङ् — केवलं क्रियाभावस्य एव द्योतनं कुर्वन्ति। पाणिनिना अष्टाध्याय्याम् लकाराणां विविधस्वरूपाणां वर्णनं कृतम्। अस्य वर्णनस्य मुख्याधारः क्रियाद्योतकः लकारः न, अपि तु तं नियन्त्रयन्तः निपाताः, अव्ययानि च सन्ति।

१. (क) स्मृतिबोधकशब्दस्य¹² उभयपदत्वे सति अनद्यतनभूते अपि लृट् भवति। यथा — "स्मरसि कृष्ण, गोकुले वत्स्यामः" अत्र "अवसाम्" इत्यस्य स्थाने "वत्स्यामः" इति प्रयोगः अनुमतः। (ख) किन्तु 'यद्'¹³ इति शब्दस्य प्रयोगे लृट् न भवति। यदि साकाङ्क्षवाक्यं भवति,¹⁴ तर्हि 'यद्' इत्यस्य प्रयोगः भवेत् वा न भवेत्, लृट् वैकल्पिकः भवति। यथा "स्मरसि कृष्ण, गोकुले वत्स्यामः, तत्र गावः चारयिष्यामः।"

२. (क) 'ह' तथा 'शाश्वत्'¹⁵ इत्येतयोः अव्यययोः कस्यचित् प्रयोगे परोक्ष-अनद्यतनभूते अपि वैकल्पिकः लङ् भवति। यथा "ति ह अकरोत्, चकार वा"; "शाश्वत् करोत्, चकार वा।" (ख) प्रश्ने आसन्न-¹⁶अनद्यतन-परोक्षभूते अपि वैकल्पिकः लङ् भवति। यथा "अगच्छत् किम्?" अथवा "जगाम किम्?" (ग) 'स्म' इति प्रयोगे परोक्षे अपरोक्षे च अनद्यतनभूते लट् भवति।¹⁷ यथा "यजति स्म युधिष्ठिरः", "एवं स्म पिता ब्रवीति" इत्यादि। (घ) कस्मिन् अपि भूते¹⁸ प्रश्नस्य उत्तरे 'ननु' इति प्रयोगे सति नित्यः लट् भवति। 'न' अथवा 'नु' इत्ययोः प्रयोगे सति वैकल्पिकः लट् भवति। यथा "अकार्षीः किम्? ननु करोमि भोः", अथवा "न करोमि", अथवा "नाकार्षम्"; "अहं न करोमि" अथवा "अहं नाकार्षम्" इत्यादि। (ङ) अनद्यतनभूते 'पुरा' इति शब्दस्य¹⁹ योगे यदि 'स्म' इति प्रयोगः न भवति, तर्हि लुङ् अपि भवति तथा लट् अपि। यथा "वसन्ति इह पुरा छात्राः", "अवात्सुः", "अवसन्", "ऊषुः" वा।

३. (क) भविष्यत्काले 'यावत्' अथवा 'पुरा'²⁰ इत्येतयोः कस्यचित् निपातस्य प्रयोगे लट् भवति। यथा — "यावत् भुङ्क्ते", "पुरा भुङ्क्ते", अर्थात् निश्चितं भोक्ष्यते। (ख) 'कदा' अथवा 'कहिं' इत्येतयोः²¹ योगे भविष्यत्काले वैकल्पिकः लट् भवति। यथा "कदा कहिं वा भुङ्क्ते, भोक्ष्यते, भोक्ता वा।" (ग) 'किंवृत्त'²² पदेन सह 'किम्' शब्दानां योगे

लिप्सा गम्ये सति अपि तथा भवति। यथा — "कं कतरं वा भोजयसि, भोजयिष्यसि, भोजयितासि वा।" लिप्साया अभावे "कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति?" (घ) लिप्स्यमानेन स्वर्गादिसिद्धौ अपि तथा एव भवति।²³ यथा "यः अन्नं ददाति, दास्यति, दाता वा, सः स्वर्गं याति, यास्यति, याता वा।" (ङ) येन प्रैषादिः लक्ष्यते तस्मिन् अर्थे वर्तमानधातोः भविष्यत्काले लट् विकल्पेन भवति।²⁴ यथा "कृष्णः चेत् भुङ्क्ते, भोक्ष्यते, भोक्ता वा, त्वं गाः चारय।" तथा ऊर्ध्वमौहूर्तिके अर्थे तादृशे सति लिङ् अपि भवति। यथा "मुहूर्तात् उपरि उपाध्यायः चेत् आगच्छेत्, आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा; अथ त्वं छन्दः अधीष्व।" (च) भविष्यत्काले अपि आशंसायां भूतवत् वर्तमानवत् च प्रत्ययाः भवन्ति। यथा "देवः चेत् अवर्षीत्, वर्षति, वर्षिष्यति वा; धान्यम् अवाप्स्य, वपामः, वप्स्यामः वा।" (छ) 'क्षिप्र' इत्यस्य पर्यायः यदि उपपदम् भवति, तर्हि पूर्वविषये लृट् भवति।²⁵ यथा "वृष्टिः चेत् क्षिप्रम्, आशु, त्वरितं वा यास्यति; शीघ्रं वप्स्यामः।" (ज) आशंसावाची शब्दः अपि यदि उपपदम् भवति, तर्हि भूतवत् प्रत्ययाः न, किन्तु लिङ् भवति।²⁶ यथा "गुरुः चेत् उपेयात्, आशंसे अधीयीय; आशंसे क्षिप्रम् अधीयीया।" (झ) यदि क्रियायाः सातत्यं वा सामीप्यं गम्यते, तर्हि अनद्यतनवत् लुट् तथा लङ् न भवतः।²⁷ यथा — "या इयं पौर्णमासी अतिक्रान्ता, तस्याम् अग्निम् आधित, सोमेन अयष्टः; या इयम् अमावस्या आगामिनी, तस्याम् अग्नीम् आधास्यते, सोमेन वक्ष्यते।" (ञ) भविष्यत्काले 'देशकृत्' मर्यादावचने अवरप्रविभागे अनद्यतनवत् प्रत्ययः लुट् न भवति।²⁸ यथा "यः अयम् अध्वा आगन्तव्यः आ पाटलिपुत्रात्, तस्य यत् अवरं कौशाम्ब्याः, तत्र सक्तून् पास्यामः।" (ट) कालविभागे अपि अहोरात्रं विना अन्येषां विषये एषा एव स्थिति भवति।²⁹ यथा "यः अयं वत्सरः आगामी, तस्य यत् अवरम् आग्रहायण्याः, तत्र युक्ताः अध्येष्यामहे।" (ठ) पूर्वोक्तयोः उभयोः सूत्रयोः लक्ष्ये यदि परदेशः वा परकालः वा विचार्यते, तर्हि उक्तविधिः वैकल्पिकी भवति³⁰ — "सक्तून् पातास्मः...", "अध्येतास्महे..." इत्यादि। (ड) लिङ्-निमित्ते लृङ् भवति, यदि क्रियायाः अनिष्पत्तिः गम्यते।³¹ यथा "सुवृष्टिः चेत् अभविष्यत् तदा सुभिक्षम् अभविष्यत्", "यद् अदास्यत् अनुज्ञां वै पूर्वमेव गृहान् प्रति प्रस्थातुं सिन्धुराजस्य न अभविष्यत् जनक्षयः।"

४. भूतकाले अपि क्रियायाः अनिष्पत्तौ लिङ्-निमित्ते (हेतु-हेतुमद्भावे) लृङ् भवति।³² यथा — "सुवृष्टिः चेत् अभविष्यत् तदा सुभिक्षम् अभविष्यत्", "यद् अदास्यत् अनुज्ञां वै पूर्वमेव गृहान् प्रति प्रस्थातुं सिन्धुराजस्य न अभविष्यत् जनक्षयः।" अस्मिन् उदाहरणे लृङ् प्रयुक्तः अस्ति। लिङ्-निमित्ते भविष्यत्काले नित्यं तथा भूतकाले वैकल्पिकं लृङ् भवति।

५. (क) गर्हार्थे 'अपि' तथा 'जातु' इत्येतयोः शब्दयोः प्रयोगे त्रिषु कालेषु लट् एव भवति।³³ यथा "अपि जायां त्यजसि", "जातु गणिकाम् आधत्से", "गर्हितम् एतत्।" (ख) 'कथम्' इति शब्दस्य प्रयोगे गर्हायां त्रिषु कालेषु लिङ् तथा लट् विकल्पेन भवतः।³⁴ यथा — "कथं धर्मं त्यजेः, त्यजसि वा?", "अत्याक्षः, अत्याक्षीः वा?" (ग) 'किम्' निष्पन्नशब्दानां योगे निन्दायां त्रिषु कालेषु लिङ् तथा लृट् भवतः।³⁵

यथा — “कः कतरः, कतमः वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा; अनिन्दिष्यम्, अनिन्दीत् वा।” (घ) ‘किंवृत्त’ शब्दस्य योगे सति असति च असम्भावनायां अमर्षे च पूर्वोक्ताः एव विधयः भवन्ति।³⁶ यथा “न सम्भावयामि, न मर्षये वा; भवान् हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा।” (ङ) असम्भावनायां अमर्षे च ‘किंकिल’ शब्दस्य तथा अस्त्यर्थकशब्दानां योगे सति केवलं लृट् एव भवति।³⁷ यथा “न श्रद्धधे, न मर्षये वा; किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे; अस्ति, भवति, विद्यते वा; शूद्रीं गमिष्यसि।” (च) असम्भावनायां अमर्षे च ‘जातु’ तथा ‘यद्’ शब्दयोः प्रयोगे त्रिषु कालेषु केवलं लिङ् एव भवति, लृट् न भवति।³⁸ यथा “जातु यद् वा त्वादृशः हरिं निन्देत्, न अवकल्पयामि, न मर्षयामि।” अत्र अपि क्रियातिपत्तौ भविष्यत्काले नित्यं तथा भूतकाले वैकल्पिकं लृङ् भवति “हरिम् अनिन्दिष्यत्, अनिन्दीत् वा।” कात्यायनेन अत्र ‘यदा’ तथा ‘यदि’ इत्येतयोः अपि उपसंख्यानं कृतम्। (छ) ‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ इत्येतयोः योगे अपि पूर्वोक्ताः एव विधयः भवन्ति।³⁹ “यच्च यत्र वा त्वम् एवं कुर्याः, न श्रद्धधे, न मर्षयामि; अकरिष्यः, अकार्षीः वा।” (ज) गृहार्थे ‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ इत्येतयोः योगे सति त्रिषु कालेषु केवलं लिङ् एव भवति, लृट् तथा लृट् न भवतः।⁴⁰ यथा “यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः, अन्याय्यं तत्।” अत्र अपि लिङ्-निमित्ते “शूद्रं अयाजयिष्यः” इत्यादयः भवन्ति। (झ) आश्चर्यार्थे ‘यच्च’ तथा ‘यत्र’ इत्येताभ्यां भिन्नस्य उपपदस्य सति सर्वेषु कालेषु लृट् भवति, यदि ‘यदि’ उपपदं न भवति।⁴¹ यथा “आश्चर्यम्, अन्धः नाम कृष्णं द्रक्ष्यति।” अत्र लृङ् न भवति। (ञ) स्वीकारार्थे ‘उत’ तथा ‘अपि’ इत्येतयोः योगे त्रिषु कालेषु लिङ् भवति।⁴² यथा “उत अपि वा हन्यात् अघं हरिः।” यदि क्रियायाः असिद्धिः गम्यते, तर्हि भविष्यत्काले तथा भूतकाले उभयत्र नित्यं लृङ् भवति। यथा “उत अहनिष्यत् दस्युं राजा?” (ट) स्वाभिप्राय-प्रकाशनार्थे ‘किञ्चित्’ शब्दस्य प्रयोगाभावे त्रिषु कालेषु लिङ् एव भवति।⁴³ यथा “कामः मे भुञ्जीत भवान्।” (ठ) सम्भावनार्थे लिङ् भवति त्रिषु कालेषु, यदि ‘अलम्’ शब्दस्य प्रयोगं विना तदर्थस्य ज्ञानं भवति।⁴⁴ यथा “अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात्।” पूर्ववत् “अपि गिरिं शिरसा अभेत्यत्।” (ड) यदि सम्भावनार्थकधातोः उपपदत्वे सति ‘यत्’ शब्दस्य योगः न भवति, तर्हि पूर्वोक्तः कार्यः विकल्पेन भवति।⁴⁵ यथा “सम्भावयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा भवान्।” (ढ) हेतुहेतुमद्भावे भविष्यत्काले लिङ् विकल्पेन भवति।⁴⁶ यथा “कृष्णं न मेत्, नंस्यति वा चेत् सुखं यायात्, यास्यति वा।” (ण) इच्छार्थकधातोः प्रयोगे सर्वेषां लकाराणां स्थाने लिङ् तथा लोट् भवतः।⁴⁷ यथा “इच्छामि, कामये, प्रार्थये; भुञ्जीत, भुङ्क्ताम् वा भवान्।” (त) समानकर्तृत्वे सति इच्छार्थकधातोः उपपदत्वे लिङ् अपि भवति (केवलं ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ इति न, अपि तु लिङ् अपि)।⁴⁸ यथा “भुञ्जीय इति इच्छति” (तथा “भोक्तुम् इच्छति” अपि)। यदि क्रियायाः अनिष्पत्तिः व्यक्ता भवति, तर्हि अत्र अपि नित्यं लृङ् भवति।

६. इच्छार्थकधातोः वर्तमानकाले अपि वैकल्पिकः लिङ् भवति। यथा “इच्छेत्, इच्छति वा; कामयेत्, कामयते वा।”

७. (क) विधि-निमन्त्रण-आमन्त्रण-अधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थना-प्रैष-अतिसर्ग-प्राप्तकालेषु लिङ्, लोट् तथा कृत्यप्रत्ययाः भवन्ति। यथा “त्वं कटं

कुर्याः, कुरु वा; त्वया कटः कार्यः वा; भवता यष्टव्यम्, भवान् यजेत्, यजताम् वा।” (ख) ऊर्ध्वमौहर्तिके अर्थे (क्षणानन्तरं भवति) अपि पूर्वस्थितिषु लिङ्, लोट् तथा कृत्यप्रत्ययाः भवन्ति।⁴⁹ यथा “मुहूर्तात् ऊर्ध्वं यजेत्, यजताम्, यष्टव्यम् वा।” (ग) यदि अस्मिन् प्रसङ्गे ‘स्म’ इति प्रयोगः भवति, तर्हि केवलं लोट् एव भवति, न लिङ्, न कृत्यः।⁵⁰ यथा “ऊर्ध्वं मुहूर्तात् यजताम् स्म।” (घ) ‘स्म’ उपपदे सति अधीष्टार्थे अपि केवलं लोट् एव भवति।⁵¹ यथा “त्वं स्म अध्यापय।”

८. ‘यत्’ शब्दस्य उपपदे सति काल-समय-वेला-शब्दानां योगे ‘तुमुन्’ न भवति, किन्तु लिङ् भवति।⁵¹ यथा “कालः, समयः, वेला वा; यत् भुञ्जीत भवान्।”

९. अर्हार्थे लिङ्, कृत्य तथा तृच् प्रत्ययाः अपि भवन्ति।⁵² यथा “त्वं कन्यां वहेः, वोढा; त्वया कन्या वहनीया वा।”

१०. शक्त्यर्थे लिङ् तथा कृत्यप्रत्ययौ उभौ भवतः।⁵³ यथा “त्वं भारं वहेः, त्वया भारः वोढव्यः।”

११. ‘माङ्’ शब्दस्य योगे भविष्यत्काले अपि लुङ् लकारस्य प्रयोगः भवति।⁵⁴ यथा “मा भवान् कार्षीत्।”

१२. यदि ‘मा स्म’ इत्यस्य योगः भवति, तर्हि लुङ् तथा लङ् उभौ भवतः।⁵⁵ यथा — “मा स्म करोत्, कार्षीत् वा।”

१३. धात्वर्थेषु सम्बन्धे यस्मिन् काले ये प्रत्ययाः विहिताः भवन्ति, तेभ्यः भिन्नेषु कालेषु अपि ते भवन्ति।⁵⁶ यथा — “वसन् ददर्श” इति। अत्र “ददर्श” इति क्रियाया भूतकालः बोध्यते, तथापि तत्र “वस्” धातोः वर्तमानकाले विहितः (लट्) शतृप्रत्ययः भवति। तथैव — “सोमयाजी अस्य पुत्रः भविता।” अत्र “भविता” इति मुख्यक्रियासम्बन्धेन भविष्यत्काले अपि भूतविहितः णिनि-प्रत्ययः भवति। “निवेदयिष्यतो मनः न विव्यथे” इति — अत्र भूतकाले अपि लृट् प्रयोगः भवति।

१४. क्रियासमभिहारे (क्रियाया आवृत्तौ वा अत्यधिके प्रयोगे) धातोः लोट् लकारः भवति।⁵⁷

१५. वर्तमानस्य समीपवर्तिनि भूते तथा भविष्यति अपि वर्तमानवत् एव प्रत्ययाः भवन्ति।⁵⁸ यथा — “कदा गतः? अयमेव गच्छति।” “कदा गमिष्यति? अयमेव गच्छति।” भूतकाले वर्तमानस्य प्रयोगः उपर्युक्तपरिस्थितिभ्यः अपि दृश्यते। यथा “ततः यदृच्छया समुत्थिते भर्त्तरि सा झटिति शिशुं जग्राह।” अस्मिन् उदाहरणे वर्तमानार्थं “जग्राह” (लिट्) लकारस्य प्रयोगः अस्ति। एवमेव भविष्यत्काले अपि लट् प्रयोगः बहुशः दृश्यते। यथा “यावत् न कश्चित् वेत्ति, तावत् शीघ्रं गम्यताम्।”

अत्र “यावत्” शब्दस्य योगे लट् विधानम् अस्ति। तथैव “यदि” इत्यस्य प्रयोगे अपि भविष्यति वर्तमानप्रयोगः दृश्यते। यथा “यदि मम अपि उपविष्टस्य अत्र न एकः श्वापदः समागच्छति, तर्हि नूनं सर्वान् अपि भक्षयिष्यामि।” तथा “यदि त्वं प्रसादं करोषि, तदा अस्य नृपतेः शरीरे यत् मिष्टं रक्तं संजातं, तत् आस्वादनेन जिह्वायाः सौख्यं सम्पादयामि।” पाणिनिना ‘जातु’ तथा ‘यद्’ शब्दयोः प्रयोगे, कात्यायनेन च ‘यदा’ तथा ‘यदि’ इत्येतयोः प्रयोगे, लिङ् एव निर्दिष्टः। अपि च, ‘यदि’ शब्दस्य अभावे अपि सम्भावनायां लट् प्रयोगः दृश्यते। यथा “गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु।” तथा “अन्धं तम इव इदं स्यात्, न प्रजायता” संस्कृते वर्तमानकाले शतृ तथा शानच् प्रत्ययौ,

भूतकाले च क्त तथा क्तवतु प्रत्ययौ विधीयन्ते।

शतृ-शानचोः त्रयः विषयाः भवन्ति —

(१) अप्रथमासमानाधिकरणे— यथा — “पाठशालां गच्छन्तं चैत्रं पश्य”, “पाठशालां गच्छता चैत्रेण दृष्टः”,

“पाठशालां गच्छते चैत्राय देहि” इत्यादि।

(२) प्रथमा-समानाधिकरणे अपि अन्यया समानाधिकरण-क्रियया सह यथा “ग्रामं गच्छन् स तृणं स्पृशति”, “शयानाः भुञ्जते यवनाः” इत्यादि।

(३) प्रथमा-समानाधिकरणे अपि कदाचित् एकमेव भवति। यथा “सन् ब्राह्मणः।” त्रिषु अपि स्थितिषु शतृ-शानच्-प्रत्ययान्तः शब्दः विशेषणं भवति, न क्रिया। “सः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति” इति, अथवा “सन् ब्राह्मणः” इति वाक्ये प्रथमा-समानाधिकरणवत् “सः गच्छन् अस्ति” इति अपि सुगमः प्रयोगः अस्ति। अत्र “गच्छन्” विशेषणम्, “अस्ति” क्रिया। यथा “सः चतुरः अस्ति” इति।

संस्कृते अन्यः अपि विक्षेपः — “सः गच्छन् अस्ति”, यथा “सः चतुरः अस्ति” इति तुल्यः। अत्र “गच्छन्” क्रिया न, किन्तु विशेषणपदम्। अतः अत्र विभिन्न-पुरुषाः न भवन्ति, केवलं वचनभेदः भवति। पुरुषव्यवस्था केवलं क्रियापदे तथा सर्वनामपदे भवति। यथा “सः गच्छन् (वा चतुरः) अस्ति”, “त्वं गच्छन् (वा चतुरः) असि”, “अहम् गच्छन् (वा चतुरः) अस्मि” इत्यादि। संस्कृते शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणत्वात् वचनपरिवर्तने रूपपरिवर्तनम् अपि भवति। यथा “सः गच्छन् अस्ति ते गच्छन्तः सन्ति।” भूतकाले “क्त” तथा “क्तवतु” प्रत्ययौ भवन्ति, येन “गतः”, “गतवान्” इत्यादयः रूपाणि भवन्ति। एतेषां योगे अपि कर्मणि षष्ठी न, किन्तु द्वितीया भवति। एतेषु प्रथमा-समानाधिकरणे अपि अप्रथमा-समानाधिकरणवत् एव सुलभः प्रयोगः दृश्यते। अतः तैः सह “अस्” अथवा “भू” धातोः अनुप्रयोगेन “रामः ग्रामं गतः अस्ति”, “आसीत्”, “स्यात्”, “भविष्यति”, “अभविष्यत्” इत्यादयः प्रयोगाः भवन्ति। अपि च, संस्कृते “अस्”, “भू” धातोः अनुप्रयोगं विना अपि “रामः गतः” इति प्रयोगः स्वाभाविकः अस्ति।

सन्दर्भः

¹कालः कालयतेर्गतिकर्मणः। निरुक्त 2.7.25

²स हि सर्वाणि भूतानि कालयति अयं नयति। वही, दुर्गाचार्य

³षड् भावविकाराः भवन्तीति वार्षाण्यणिः।

जायतेऽस्ति विपरणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। निरुक्त 1.1.2

⁴अष्टाध्यायी 2.2.5

⁵तत्र च यद्यपि कालः प्रस्थादिवत्सर्वतो मानं न भवति, तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्युच्यते। काशिका, पदमञ्जरी

⁶अष्टाध्यायी 2.1.28

⁷अष्टाध्यायी 2.1.29

⁸काशिका 2.1.29

⁹अष्टाध्यायी 3.3.137

¹⁰अष्टाध्यायी 3.4.69

¹¹लस्या। अष्टाध्यायी 3.4.77,

¹²वर्तमाने लट्। अष्टाध्यायी 3.2.123

¹³अभिज्ञावचने लृट्। अष्टाध्यायी 3.2.112

¹⁴न यदि। अष्टाध्यायी 3.2.113

¹⁵वि भाषा साकांक्षे। अष्टाध्यायी 3.2.114

¹⁶हृशश्चतोलङ् च। अष्टाध्यायी 3.2.116

¹⁷प्रश्ने चासन्नकाले। अष्टाध्यायी 3.2.117

¹⁸लट् स्मे। अपरोक्षे च अष्टाध्यायी 3.2.118-119

¹⁹ननौपसृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषा। अष्टाध्यायी 3.2.120-121

²⁰पुरि लुङ् चास्मे। अष्टाध्यायी 3.2.122

²¹यावत्पुरानिपातयोर्लट्। अष्टाध्यायी 3.3.4

²²विभाषा कदाकर्होः। अष्टाध्यायी 3.3.5

²³किंवृत्ते लिप्सायाम्। अष्टाध्यायी 3.3.6

²⁴लिप्स्यमानसिद्धौ च। अष्टाध्यायी 3.3.7

²⁵लोडर्थलक्षणे च। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। अष्टाध्यायी 3.3.8-9

²⁶क्षिप्रवचने लृट्। अष्टाध्यायी 3.3.133

²⁷आशंसावचने लिङ्। अष्टाध्यायी 3.3.134

²⁸नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः। अष्टाध्यायी 3.3.135

²⁹भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्। अष्टाध्यायी 3.3.136

³⁰कालविभागे चानहोरात्राणाम्। अष्टाध्यायी 3.3.137

³¹परस्मिन् विभाषा। अष्टाध्यायी 3.3.138

³²लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ। अष्टाध्यायी 3.3.139

³³भूते च। अष्टाध्यायी 3.3.140

³⁴गर्हायां लडपिजात्वोः। अष्टाध्यायी 3.3.142

³⁵विभाषा कथमि लिङ् च। अष्टाध्यायी 3.3.143

³⁶किंवृत्ते लिङ्लोटौ। अष्टाध्यायी 3.3.114

³⁷अनवक्तृम्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। अष्टाध्यायी 3.3.145

³⁸किंकिलासत्यर्थेषु लृट्। अष्टाध्यायी 3.3.146

³⁹जातुयदोर्लिङ्। अष्टाध्यायी 3.3.147

⁴⁰यञ्चयत्रयोः। अष्टाध्यायी 3.3.148

⁴¹गर्हायां च। अष्टाध्यायी 3.3.149

⁴²चित्रीकरणे च। अष्टाध्यायी 3.3.150

⁴³उताप्योः समर्थयोर्लिङ्। अष्टाध्यायी 3.3.152

⁴⁴कामप्रवेदनेऽकञ्चित्। अष्टाध्यायी 3.3.153

⁴⁵सम्भावनेऽलमितिचेत् सिद्धाप्रयोगे। अष्टाध्यायी 3.3.154

⁴⁶विभाषा दातौ सम्भावनवचनेऽयदि। अष्टाध्यायी 3.3.155

⁴⁷हेतुहेतुमतोर्लिङ्। अष्टाध्यायी 3.3.156

⁴⁸इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ। अष्टाध्यायी 3.3.157

⁴⁹लिङ् च। अष्टाध्यायी 3.3.159

⁵⁰लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। अष्टाध्यायी 3.3.164

⁵¹स्मे लोट्। अष्टाध्यायी 3.3.165

⁵²अधीष्टे च। अष्टाध्यायी 3.3.166

⁵³लिङ् यदि। अष्टाध्यायी 3.3.168

⁵⁴अर्हे कृत्यतृचञ्च। अष्टाध्यायी 3.3.169

⁵⁵शकि लिङ् च। अष्टाध्यायी 3.3.172

⁵⁶माङि लुङ्। अष्टाध्यायी 3.3.175

⁵⁷स्मोत्तरे लङ् च। अष्टाध्यायी 3.3.176

⁵⁸धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः। अष्टाध्यायी 3.4.1